

УДК 17.023.34Сковорода

Юхименко, Н. (2022). Соціально-філософський вимір учення Григорія Сковороди про щастя. *Соціологічні студії*, 2(21), 14–19. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-14-19>

Соціально-філософський вимір учення Григорія Сковороди про щастя

Наталія Юхименко –

канд. філософ. наук, доц., доцент кафедри філософії і соціальної антропології імені професора І. П. Стогнія, керівник Центру Сковородинознавства, Університет Григорія Сковороди в Переяславі.

Natalia Yukhymenko –

PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stoghnyi, Head of the Center for Skovoroda Studies, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7739-9716>Email: natalie_ux@ukr.net

DOI: 10.29038/2306-3971-2022-02-14-19

Received: November, 2022

1st Revision: November, 2022

Accepted: December, 2022

У статті здійснено аналіз учення Григорія Сковороди про щастя. Розкрито розуміння філософом феномену людини та її місця у Всесвіті. Зосереджено увагу на тому, що вся філософія Григорія Сковороди має ціль – навчити розпізнати в собі людину, ідентифікувати її й бути нею. Також визначено, що Григорій Сковорода саме людині у Всесвіті відводив основну роль завдяки здатності до самопізнання. Окреслено, що в Григорія Сковороди погляд на щастя ідеалістичний, християнський, який ґрунтується на таких складниках, як самопізнання, сродність праці, легкість (що виводиться з необхідності), чистота внутрішнього світу людини, дружба. Адже вміння людини бути щасливою спрацює й на суспільне благо. Головне – визначити своє місце у Всесвіті. Дослідження вчення Григорія Сковороди про щастя здійснено в соціально-філософському вимірі сучасного суспільства.

Ключові слова: Григорій Сковорода, щастя, людина, ідентичність, сродна праця, самопізнання.

Yukhymenko Natalia. Social and Philosophical Dimension of Hryhorii Skovoroda's Doctrine of Happiness.

The article provides a thorough analysis of Hryhorii Skovoroda's doctrine of happiness. The philosopher's understanding of the phenomenon of man and his place in the Universe is revealed. Attention is focused on the fact that the whole philosophy of Hryhorii Skovoroda is aimed at teaching to recognize a person in oneself, to identify him and to be him. And Hryhorii Skovoroda's doctrine of man is based on his theory of two natures and three worlds, which shows the visible and invisible natures and how to achieve the transformation of the outer man into the inner one. It is also determined that Hryhorii Skovoroda was convinced that it is man who should be given the main role in the Universe due to the ability to self-knowledge. After all, the ability of a person to be happy will work for the public good. The main thing is to determine your place in the Universe. It is substantiated that it is he who for the first time in the history of Ukrainian philosophy outlines the field of reasoning about man, about his identity in time, about the essence of man, about the meaning of life, determines the range of anthropological problems, cognizes man in both ontological and epistemological and axiological dimensions. The study of Hryhorii Skovoroda's doctrine of happiness is conducted in the socio-philosophical dimension of modern society.

Key words: Hryhorii Skovoroda, happiness, man, identity, related work, self-knowledge.

ВСТУП

Так уже склалося, що 300-літній ювілей із дня народження Григорія Сковороди Україна змушена відзначати в умовах війни. Безглуздої й алогічної, війни, якої у ХХІ ст. не повинно бути, проте реалії є саме воєнними.

Війна загострює суспільні проблеми та актуалізує потребу ідентичності. Ідентичності особистісної, колективної, національної. З одного боку, сучасна людина має свободу для самоідентифікації, а з іншого – глобалізм задає певні умови й обмежує цю свободу.

Питання стійкості самоідентичності особливо загострюється на межі потреби в безпеці та потреби в самореалізації, яка передбачає вихід людини за межі повсякденного. Адже коли людина задовольняє потребу безпеки, вона прагне залишатися в межах ідентичності, котру засвоює від оточення, зручну, зрозумілу для інших і таку, що дає змогу розділити з оточенням відповідальність за своє життя. Ідентичність здатна приносити людині також відчуття щастя через споріднення людини із соціумом, завдяки забезпеченню її прийняття й схвалення. З іншого боку, ідентичність часто опосередковує людину, пригнічуючи, а почасти й витіснивши в неї прагнення до самореалізації, що згодом проявляється душевним болем, невдоволеністю, агресивністю, лінню...

Важливою є соціалізація особистості в суспільстві постійних соціальних трансформацій (транзитивному суспільстві), оскільки буття людини у світі розкривається через взаємодію й протистояння індивідуального та соціального. Тому важливим є визначення людиною меж власної самості й дослідження сталого розвитку людини в контексті процесів її ідентифікації. Лише прагнення людини до сталого розвитку себе та світу зробить можливою принципову зміну відносин у суспільстві (Юхименко, 2021).

Тому вчення Григорія Сковороди і його теорія «щастя» є наактуальними в сьогоденні, адже вся його філософія націлена на те, як усвідомити в собі людину й бути нею.

1. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Проблемі людини приділялося багато уваги дослідниками. Релігійно-філософські вчення наполягають на визнанні саме духовної сутності людини, початком і вінцем якої є Бог. Новий час (Декарт, Гегель та ін.) закликає до ототожнення людини з розумом. У марксизмі обґрунтовано діяльну сутність людини, а постмодернізм заперечує реальність особистого «Я» й тому вважає це поняття ілюзорним. Концепції, у яких аналізується місце людини у світі, розрізняються визначенням вищого пріоритету світу. Кожна культурно-історична епоха намагалася визначитись із розумінням людини та її місця у Всесвіті, яке кардинально відрізнялося від попереднього культурно-історичного періоду.

Категорія «щастя» для дослідників також є актуальною проблемою. Світові мислителі досліджують і визначають як стратегії досягнення щастя, так і можливості людини, щасливе життя окремої людини й суспільства (Шкурко, 2017). А платформа World Database of Happiness, яку створив Р. Веєнховен, постійно поповнює філософські, психологічні, соціологічні, економічні та інші розвідки про щастя (World database of happiness..., 2011).

Аналіз філософії щастя Григорія Сковороди провели такі українські дослідники, як А. Будугай, С. Вівчар, Л. Харченко, С. Ярмусь. Та й загалом так чи інакше до сквородинівського щастя доторкались усі сквородинознавці.

Ми ж звернемо увагу в цій науковій розвідці саме на соціально-філософський вимір учення Григорія Сковороди про щастя та його актуальність у сучасності.

1.1. Мета статті

Мета роботи – соціофілософський аналіз учення Григорія Сковороди про щастя. Досягнення поставленої мети потребує виконання таких дослідницьких завдань: розкрити розуміння філософом феномену людини та її місця у Всесвіті; здійснити аналіз учення Григорія Сковороди про щастя; визначити важливість учення Григорія Сковороди про щастя в сучасному соціофілософському дискурсі.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ Й ДИСКУСІЯ

Отож чому 300-літній ювілей Григорія Сковороди так сколихнув не лише українську культурну й наукову спільноту, а й кожного, хто сьогодні є творцем новітньої, якщо не світової, то європейської історії точно? Хто він і чому ми ніяк не можемо вгамувати філософську спрагу, черпаючи з його джерела?

У часи українського бароко (XVI–XVIII ст.) індивідуалізація культурно-філософських пошуків посилюється у зв'язку з тим, що до XVIII ст. Україна була нерозривно пов'язана з процесами, які відбувались у Західній Європі. Українська духовна «пластичність» стимулювала відкритість на світ, досить безболісне прийняття чужих думок і культурних цінностей.

Життя й діяльність Григорія Сковороди збіглися з досить складним і цікавим періодом розвитку української культури. Власне, то був перехідний період, коли завершувалися період бароко та барокова

філософія. Філософію Григорія Сковороди винятково бароковою назвати неможливо, хоча, як стверджує О. Ткачук, «основні принципи епохи бароко знайшли своє оригінальне потрактування у філософії Г. Сковороди, а саме – принцип декору – у потязі до словесної орнаментики, чіткій фіксації жанру твору, чисельності жанрів, а також у життєвій позиції декоративної вбогості; принцип живопису – у включеності найчастіше уживаних образів до барокової картини світу, у тлумаченні світу як книги і виокремлення символічного світу; принцип динаміки та контрасту – у античному методі його філософії, антиномічній позиції щодо суспільства, баченні двонатурності суцього» (Ткачук, 2003, с. 152).

Оскільки, українці з давніх часів боролися з поневолювачами, хоча й були терпимими до тих, хто жив і займався торговельною діяльністю поряд із ними, моральна орієнтація на прийняття «чужого» поряд зі «своїм» поставила їх в особливу історичну ситуацію. З одного боку, це сприяло легкому входженню в духовне життя інших народів (хоча б вплив «русинів» (вихідців із руських земель) на долю Кримського ханства), а з іншого – ця особливість національного менталітету стала певною основою денаціоналізації (відхід інтелігенції з теренів України). А в умовах втрати державності українцям нічого не залишалось, як ховатися в глибинах «внутрішньої людини», «мікросвіту». Це стало особливістю філософських пошуків, які вивели Україну чи не першою на рівень філософсько-гуманістичної проблематики (Юхименко, 2017).

З іншого боку, згідно з визначеннями Ади та Ігоря Бичків, кажучи про європейськість українського культурного буття, ми повинні говорити про величезний вплив на нього саме східної, а не західної культури. Так званий «римоментальний раціоналізм» активно проявляється в західноєвропейській філософії Нового часу (XVII–XVIII ст.), а Західна Європа сприйняла давню європейську філософсько-культурну спадщину в «римоментальній формі» (Бичко, Бичко, 2003).

Отже, філософія Григорія Сковороди є досить складною, оскільки формувалася під впливом багатьох чинників. Великий вплив на становлення його філософських поглядів здійснили філософські вчення античності, середньовіччя. Є підстави говорити й про зв'язок учення Сковороди з ідеями діячів Реформації та Просвітництва. Але його філософія є досить оригінальною й виразною, а основне – українською та такою, що повинна впливати на формування нових світоглядних орієнтирів європейського суспільства.

Назар Федорак переконує, що «Григорія Сковороду покликав до життя час, але сама епоха, в яку випало жити цьому чоловікові, зазнала від нього чи не найбільше нарікань» (Федорак, 2020, 37).

Продовжуючи проблематику «людина–Всесвіт», актуалізовану ще в XVII ст., Григорій Сковорода наділяє її типовими рисами передромантичної свідомості. Мирослав Попович дійшов висновку, що Григорій Сковорода найближчий до постмодерну. Він стверджує, що «Сковорода, звичайно, репрезентує український варіант отого вічного “постмодерну”. Він не вірить у прогрес. Його програма – це програма тут і тепер. ... Філософія Сковороди – це антиапокаліпсис і антиутопія. ... Вся матеріальна, тварна сторона буття розглядалася Сковородою як лжа і зло. Звідси надзвичайно сміливе наближення до властивого протестантизму XVIII ст. перегляду точки зору на Святе письмо. В епоху Просвітництва воно розглядається як справа людських рук, а не містичне Одкровення. З погляду Лессінга, сучасника Сковороди, інакше не можна розв'язати проблеми чотириєвангелія. І Сковорода саме так розв'язує численні парадокси, перед якими спинялася схоластика» (Попович, 2003, с. 48). Але найбільш характерною для української філософії взагалі й сковородинівської зокрема залишалася «філософія серця», що співзвучна проблематиці європейського Просвітництва та бароковій літературі.

У 2011 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка визначила щастя як «фундаментальну мету людства» і закликала до «більш змістовного, справедливого і збалансованого підходу до економічного зростання, що сприяє щастю і благополуччю всіх народів». А у Григорія Сковороди вся його філософія і є формулюванням «правил», дотримуючись яких, людина зможе наблизитися до досягнення щастя. Насамперед це його любов до людей, любов, яку він транслює і в піснях «Саду», і в байках, а надто в листах до близьких людей та в його філософських трактатах. Уся ж його творчість – це пошуки форми транслювання його розуміння життя, Всесвіту, людини і її призначення. Саме тому він і різножанровий та химерний. Спочатку це вірші, пісні, байки, що зрозуміє й запам'ятає не лише простий чоловік, але й дитина. А далі це філософські твори, які, хоч і не видавав Григорій Сковорода, проте дбав, аби вони були згодом видані та дійшли до нащадків, про що писав у листах до Якова Правицького: «Якщо ти вже описав мої нові книги, то надішли мені оригінали. Надішли і той мій

діалог, що ти його перед усіма звичайно вихваляєш: надішли його разом з оригіналами. Після того як він буде переписаний, я поверну його тобі, якщо богові буде угодно» (лист від 3 жовтня 1785 року); чи: «Пришли, друже, такожде “Разговор, нареченный Марко Препростый”. Он возвратится паки к тебѣ» (лист від 20 березня 1785 року).

Сам же, завершивши свою викладацьку діяльність, свідомо обрав життя старчика, мандрівного філософа, який ніс живе слово істини туди, де воно було конче необхідним.

Отож як за Григорієм Сковородою усвідомити у собі людину, як її ідентифікувати? Учення Григорія Сковороди про людину ґрунтується на його теорії про дві природи й три світи. Мислитель вважав, що людина народжується двічі. Перше – фізичне народження, тілесне – «тварі» світу «обітельного». Друге народження людини – духовне, таке, що показане в Біблії. Найвищі духовні досягнення людина переживає під час свого другого народження. Через пізнання та усвідомлення своєї духовної природи, призначення вона народжується вдруге. Так філософ прагнув «узгодити Біблію з досягненнями сучасної йому науки, відкидаючи у ній усе, що суперечило цій науці, за виразом Сковороди – як “взор историальный”» (Шинкарук, 1997, с. 11). Сам Григорій Сковорода в листі до о. Кирила (Федора Ляшевецького) 1761 р. писав «Я все залишаю і залишив, щоб протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти що таке смерть Христа і що означає його воскресіння. Бо ніхто не може воскреснути з Христом, якщо не помре з ним ...» (Сковорода, 1983, с. 394–395).

Тобто ось це преображення, перетворення стає можливим через самопізнання, через постійну інтелектуальну діяльність, що спрямована на пошуки себе як людини. Він писав, що

«если строиш дом, строй для обеих существа твоего частей – души и тѣла. Если украшаешь и одѣваешь тѣло, не забывай и сердца. Два хлѣба, два дома и двѣ одежды, два рода всего есть, всего есть по двое, затѣм что есть два человекѣ в человекѣ одном и два отца – небесный и земный, и два миры – первородный и временный, и двѣ природы – божественная и тѣлесная, во всемь-на-всеми...» (Сковорода, 1973, с. 353).

Людина не може досягти багатства й внутрішньої гармонії, якщо буде заклопотана пошуками поза собою якихось благ. А тому, стверджує філософ, важливо займатися самоаналізом, що допоможе стати на правильний життєвий шлях і розвивати здібності відповідно до обраного фаху. Лише тоді іскра Бога потрапить у темну безодню серця, людина преображується в нову, «внутрішню», котра вміє жити за покликом Святого Духу, виконувати його настанови, знайти таку справу, задля якої вона народилась і призначена Богом. У Григорія Сковороди – це мить, коли людина відшукала свій справжній життєвий шлях, здобула душевну рівновагу й щастя, коли потрібне стало легким, а важке – непотрібним (Юхименко, 2021).

Учення Григорія Сковороди є оригінальним, що полягає в тому, що культурними ідеалами для нього є внутрішнє переживання, страждання й радість. Він не закликає до пошуку граничних і безсумнівних засад у людському розумові. Розуміння самого себе можливе завдяки моральному вдосконаленню та духовному поступу людської особистості. Тобто шлях самопізнання є процесом реального наближення людини до Бога внаслідок заглибленості в себе.

Яким шляхом людина повинна йти, аби віднайти стежину до щастя, визначитися з орієнтирами, ідентифікуватися? І знову самопізнання. Бог створив світ, який людині потрібно пізнати, а отже, і пізнати самого Бога. Це і є шлях до самопізнання. Як же особистості добути щастя? Насамперед, людина повинна зосередитися на власному покликанні й зробити його справою свого життя – теорія «сродної праці».

Якщо людина не навчена самоаналізу й обирає справу задля збагачення, прибутків, престижу, то вона навіть серед таких благ приречена бути незадоволеною й страждати. І жодне інакше навчання, ні наполеглива праця не допоможуть їй уникнути тих страждань. Прагнення збагачення та посад у «несродності» зі своєю працею чинить негативний вплив не лише на людину, але й на суспільство. Наука може сприяти самовдосконаленню лише в «сродності»:

«...Наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наук как есть практика и привычка и есть дочь природы. Птица может научиться лѣтать – не черепаха» (Сковорода, 1973, с. 438).

Метою самоосвіти та самореалізації Григорій Сковорода вважав пізнання істини й моральне самовдосконалення, вінцем якого має стати внутрішнє та духовне преображення людини, що передбачає

життя й працю за покликанням. А це є абсолютна відповідність моделі всезагального божественного світу. Найважливіше в освітньому процесі – осягнення людського розуму внутрішнім божественним світлом, що й стало причиною утворення, за Ярославою Стратій, в українській мові поняття «освіта», що замінило зовнішнє поняття «наука» (Стратій, 2003, с. 358).

Григорій Сковорода мав переконання, що саме людині у Всесвіті потрібно відвести основну роль, панівне місце завдяки здатності до самопізнання. Адже вміння людини бути щасливою спрацює й на суспільне благо. Головне – визначити своє місце у Всесвіті. А для цього потрібно опанувати знання, нагромаджені людством. Так, філософ приходить до розуміння світу, природи людини та природи людського життя. Тим самим він уперше в історії вітчизняної філософії окреслює поле міркувань про людину, про її ідентичність у часі, про сутність людини, про сенс життя, визначає коло антропологічних проблем, пізнає людину як в онтологічному, так і гносеологічному та аксіологічному вимірах. Загалом, він прагнув створити таку філософію, де б розуміння світу дало підстави для моральної поведінки («Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни») (Сковорода, 1973, с. 337).

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Людина, яка вирішила стати на шлях самоідентичності, часто втрачає почуття безпеки, яке потрібно знову набути. Без почуття безпеки людина не зможе бути вірною собі, буде сумніватися, кидатися то до ідентичності, то до самоідентичності або постійно змінюватиме ідентичності. Стійкість самоідентичності важлива саме для забезпечення почуття безпеки. Така стійкість постає як здатність людини залишатися вірною собі в будь-яких життєвих ситуаціях.

Набуті стійкість самоідентичності можна, «оголивши» себе, знявши чуже «вбрання», у яке людина «вбралася» за час визначення іншими людьми. Для соціокультурного простору Заходу властиво розвивати стійкість самоідентичності шляхом запитань і пошуків відповіді на них. Методологічно цей процес можна уявити як екзистенціальне запитування людини «Хто я?», «Який чи Яка я?», «Для чого я?»

Відповідь на запитання «Хто я?» можна отримати шляхом порівняння тілесної себе з технікою, на рівні душі – із тваринами, а на рівні духу – із безтілесними істотами. Таке дослідження може дати людині усвідомлення людської сутності й специфіки людяності (яке Григорій Сковорода знаходить у преображенні й порівнює людину з машиною).

Дійсно, щасливою може бути лише та людина, поведінка й життєдіяльність якої орієнтовані на загальнолюдські цінності. Однією з визначальних умов щастя є також самореалізація особистості, адже життєві плани людей істотно відрізняються, кожен прагне самореалізуватися у своїй життєдіяльній сфері. Саме тому щастя кожної людини індивідуально-неповторне.

Цікавим у сучасному соціокультурному контексті для нас є соціологічне дослідження, котре провели Н. П. Дічек, Г. І. Іванюк, Н. В. Гоголь серед студентської молоді і яке показує, що «для понад 70 % респондентів видатний мислитель є постаттю національної історії, тобто персоніфікованим феноменом національної історичної пам'яті; крім того, близько 20 % учасників уважають Г. Сковороду взірцем для наслідування. ... Найсприйнятливішим виявився концепт необхідності самопізнання для досягнення людиною щастя (понад 50 %);... менше третини респондентів (28 %) поділяють ідею Г. Сковороди про кореляцію досягнення щастя й діяльності (праці) відповідно до закладених у людині природних нахилів і здібностей» (Дічек, Іванюк, Гоголь, 2022).

Григорій Сковорода у далекому XVIII ст. приводить нас до вічних загальнолюдських цінностей, дає поради й настанови як ідентифікувати в собі людину, як її усвідомити і як прожити гідне людини життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бичко, А., Бичко, І. (2003). Концентрично-бароковий контекст української філософії: феномен Сковороди. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 51–78.
- Дічек, Н. П., Іванюк, Г. І., Гоголь, Н. В. (2022). Сучасна українська молодь у діалозі із Григорієм Сковородою: деякі результати польових досліджень. *Освіта та педагогічна наука*, 2(180), 3–16. [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2022-2\(180\)-3-16](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2022-2(180)-3-16)
- Попович, М. (2003). Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів «раннього модерну». *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 30–50.
- Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів: у 2-х т. Т. 1*. Київ: Наук. думка, 531.

- Сковорода, Г. (1983). *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Притчі. Прозові переклади. Листи*. Київ: Наук. думка, 542.
- Стратій, Я. (2003). Сковородинівське розуміння освіти в світлі концепції «внутрішньої людини». *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 348–360.
- Ткачук, О. (2003). Реалізація у філософії Г.Сковороди засадничих принципів доби Бароко. *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 144–152.
- Федорак, Н. (2020). Вінець і вирій українського бароко. Сім наближень до Григорія Сковороди. Харків: Акта, 175.
- Шинкарук, В. (1997). Проблеми філософії культури в творчості Г. Сковороди. *Сковорода Григорій: Образ мислителя*. Київ: Ін-т філософії НАН України, 6–11.
- Шкурко, К. (2017). Щастя людини як критерій поступального розвитку українського суспільства. *Філософські науки. СКІД*, 4 (150), 111–117.
- Юхименко, Н. Ф. (2021). Самоідентичність людини: філософські роздуми Григорія Сковороди. *Переяславські сковородинівські студії: зб. наук. праць*, 7, 269–275.
- Юхименко, Н. Ф. (2017). Філософський доробок Г. С. Сковороди в європейському контексті. *Переяславські Сковородинівські студії: зб. наук. праць*, 4, 242–248.
- World database of happiness: example of a focused "findings archive"* (2011). Veenhoven, Ruut. Retrieved October 15, 2022. from http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/42312/ssoar-2011-veenhoven-World_database_of_happiness_example.pdf?sequence=1

REFERENCES

- Bychko, A., & Bychko, I. (2003). Concentric-Baroque context of Ukrainian philosophy: the phenomenon of Skovoroda. In: *Hryhorii Skovoroda: ideological heritage and modernity*. Kyiv: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, 51–78.
- Dichek, N. P., Ivaniuk, H. I., & Hohol, N. V. (2022). Contemporary Ukrainian Youth in the Dialogue with Hryhorii Skovoroda: Some Results of Field Research. *Education and Pedagogical Sciences*, 2 (180), 3–16. [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2022-2\(180\)-3-16](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2022-2(180)-3-16)
- Popovych, M. (2003). Hryhorii Skovoroda on the background of philosophical and religious movements of «early modernity». In: *Hryhorii Skovoroda: ideological heritage and modernity*. Kyiv: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, 30–50.
- Skovoroda, H. (1973). *Complete works: in 2 vols. Vol. 1*. Kyiv: Nauk. dumka, 531.
- Skovoroda, H. (1983). *Poems. Songs. Fables. Dialogues. Parables. Prose translations. Letters*. Kyiv: Nauk. dumka, 542.
- Stratii, I. (2003). Skovoroda's understanding of education in the light of the concept of «inner man». In: *Hryhorii Skovoroda: ideological heritage and modernity*. Kyiv: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, 348–360.
- Tkachuk, O. (2003). Realization in the philosophy of H.Skovoroda of the fundamental principles of the Baroque era. In: *Hryhorii Skovoroda: ideological heritage and modernity*. Kyiv: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, 144–152.
- Fedorak, N. (2020). *The crown and whirlpool of the Ukrainian Baroque. Seven approaches to Hryhorii Skovoroda*. Kharkiv: Akta, 175.
- Shynkaruk, V. (1997). Problems of philosophy of culture in the work of H.Skovoroda. In: *Skovoroda Hryhorii: The image of the thinker*. Kyiv: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, 6–11.
- Shkurko, K. (2017). Human happiness as a criterion for the progressive development of Ukrainian society. *Philosophical Sciences. SKhID*, 4 (150), 111–117.
- Yukhymenko, N. F. (2021). Human self-identity: philosophical reflections of Hryhorii Skovoroda. *Pereiaslav Skovorodas studies: Collection of scientific works*, 7, 269–275.
- Yukhymenko, N. F. (2017). Philosophical achievements of H.S.Skovoroda in the European context. *Pereiaslav Skovorodas studies: Collection of scientific works*, 4, 242–248.
- World database of happiness: example of a focused «findings archive»* (2011). Veenhoven, Ruut. Retrieved October 15, 2022 from http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/42312/ssoar-2011-veenhoven-World_database_of_happiness_example.pdf?sequence=1